

Проблеми середньовічної Сербії у творчості Марина Стоянова Дринова

Видатний історик Люсьєн Февр писав: «Історія — наука про людину, не будемо забувати про це»¹. Таке визначення є досить актуальним у контексті теми даної статті, оскільки вона присвячена одному з напрямів наукової діяльності відомого історика і суспільного діяча Марина Стоянова (Степановича) Дринова (1838–1906). Багаторічний і авторитетний дослідником його творчості Л. В. Горіна вважає, що «головним предметом досліджень Дринова була історія Болгарії, переважно в епоху середньовіччя», а сам він був «насамперед істориком-медієвістом»². У зв'язку з цим перспективним напрямом досліджень у рамках вивчення багатогранної творчості М. С. Дринова може стати аналіз його звертань до середньовічного минулого інших південнослов'янських народів, насамперед сербів.

Сербський вектор його наукових досліджень досі жодного разу спеціально не розглядався в історіографії. Як правило, дослідники його творчості цікавилися внеском М. С. Дринова у вивчення болгарської, рідше — візантійської історії, загальноісторичними поглядами вченого, його викладацькою і суспільно-політичною діяльністю³. Наукова спадщина М. С. Дринова розглядалася й у багатьох узагальнюючих працях, проте сербський напрям у них спеціально не окреслено⁴. Його в кращому разі коротко торкалися, розглядаючи загально-балканські звертання вченого чи дослідження українських славістів з середньовічної історії Сербії і медієвістики України в цілому⁵.

Діяльність М. С. Дринова як науковця здебільшого пов'язана з Харківським університетом. Вона почалася тут у третій період розвитку медієвістики в Україні, якому властиві розширення тематики досліджень і значне зростання наукової продуктивності у порівнянні з попередніми періодами⁶. Проте дослідження в Україні до другої половини 1880-х років історії середньовічної Сербії важко назвати інтенсивними. Тривалий час вони не супроводжувалися якимись визначними науковими досягненнями. Цей факт необхідно взяти до уваги, аналізуючи внесок М. С. Дринова в розробку проблем історичної сербістики.

Перше в українських губерніях Російської імперії звертання до цієї тематики належить харківському професору-юристу південнослов'янського походження К. П. Пауловичу (1782–1860-і роки). У 1829 р. було надруковано його «Конспект, чи короткий огляд дипломатики загалом». У ньому автор серед найвідоміших у науці назвав «урочистий диплом Стефана, Царя Сербського, 1348 року» з Карловицького архіву, «довжиною майже в три, а шириною в половину ліктя, із привішеною до нього срібною будлою»⁷. Проте загальної оцінки дипломів середньовічної Сербії К. П. Паулович не навів.

У 1840 р. учений Київського університету М. Д. Іванішев (1811–1874) захистив докторську дисертацію «Про плату за вбивство у стародавніх руському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з німецькою вирою». Це було перше в українських землях Російської імперії дисертаційне дослідження, до якого включено значний матеріал, присвячений середньовічній сербській історії. Окремий параграф мав назву «Крвавіна сербів». Єдиним випадком епохи середньовіччя, коли «законодавство є предметом уваги всього сербського народу», М. Д. Іванішев вважав «Законник Стефана Душана» (1349). При цьому вчений визнавав, що в результаті численних запозичень з візантійського права «слов'янізм ледве помітний» у цьому документі⁸. Згодом у докторській дисертації «Пам'ятки законодавчої діяльності Стефана Душана, царя сербів і греків» (1888) київський славист Т. Д. Флоринський (1854–1919) висловлюватиме майже ідентичну думку про кодифікацію в Сербії Стефаном Душаном норм візантійського права⁹.

Перші в Україні публікації середньовічних сербських джерел здійснив одеський історик, у майбутньому — голова Одеського товариства історії та стародавностей М. Н. Мурзакевич (1806–1883). Уже в 1839 р., випередивши видання Д. Тіролом «Сербських пам'яток»*, він опублікував мовою оригіналу тексти чотирьох грамот сербських правителів XII–XIII ст.¹⁰ У 1842 р., також мовою оригіналу, але з коментарем, М. Н. Мурзакевич видав передмову надрукованого в 1538 р. у Венеції «Слов'яно-сербського збірника» з життєписом сербських святих (Стефана Дечанського, Стефана Немані тощо)¹¹. Зазначимо, що цьому вченому належить і публікація «Договірної грамоти Сербського краля Стефана Уроша 1254 р. з Дубровником»¹².

* У загальноросійській історіографії лише в 1858 р. В. І. Григорович прочитав у Казанському університеті й опублікував актову промову «Про Сербію в її ставлення до сусідніх держав, переважно в XIV і XV століттях».

Виданням окремих сербських джерел займався не лише М. Н. Мурзакевич. Харківський славист П. О. Лавровський (1827–1886) надрукував у 1860 р. знайдений ним у бібліотеці Товариства сербської словесності рукопис XVII ст. «Житіє царя Лазаря» з власним науковим коментарем. Вчений, щоправда, не встановив авторство «Житія», проте розглянув низьку важливих питань (порівняльний аналіз пам'ятки з російськими літописами XIV–XVI ст., джерела «Житія», місце складання, особливості змісту, протиріччя і помилки). Незважаючи на заголовок, — указував П. О. Лавровський, — «основою наведеної Сербської повісті є народні пісні, котрі відносяться до битви Косовської і оспівують славнозвісного її героя, Мілоша Обіліча, який убив Султана Турецького»¹³.

Таким був первісний актив наукових досліджень з історії середньовічної Сербії в Україні. Однак вони не мали систематичного характеру, здебільшого присвячувалися вузьким проблемам та обмежувалися публікаціями окремих джерел і розробкою певних правових питань. У загальноросійській славистиці на той час серйозних робіт з історії середньовічної Сербії створено не було. Крім відзначеної актової промови В. І. Григоровича, з найбільш визначних її досягнень 1850–1860-х років варто назвати «Історію сербів і болгар» О. Ф. Гільфердінга (1868)¹⁴.

Невдовзі після цієї знакової для вітчизняної сербістики події почалася наукова діяльність М. С. Дринова. Уродженець Болгарії, він у 1855 р. закінчив училище у м. Панагюріште, а в 1861 — Київську духовну семінарію¹⁵. З 1861 по 1865 р. він навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету, де його вчителем став відомий славист О. М. Бодянський. По закінченні університету М. С. Дринов отримав місце домашнього вчителя у родині князів Голіциних, разом з якою з 1865 по 1870 р. перебував за кордоном, збираючи матеріал для магістерської роботи в Австро-Угорщині, Швейцарії, Італії. У травні 1873 р. у Москві він захистив цю дисертацію — «Заселення Балканського півострова слов'янами»¹⁶ й майже одразу після цього прибув до Харківського університету на місце доцента кафедри слов'янської філології¹⁷. Після захисту докторської дисертації «Південні слов'яни і Візантія в X ст.» у травні 1876 р. М. С. Дринов був затверджений на посаді екстраординарного професора, а вже у грудні — ординарного¹⁸. Свідченням великого авторитету молодого вченого серед харківських колег є результати балотувань в університетській Раді. За надання йому місця екстраординарного професора голосували 26 членів (проти — 2)¹⁹; ординарного — 28 (проти — 3)²⁰.

Ще до призначення у Харків він був співзасновником і головою «Болгарського книжовного дружества» (1869) та започаткував видання першого болгарського наукового журналу «Периодическо списание». Цей досвід пізніше знадобився й у Харківському університеті, де з 1890 по 1897 р. професор очолював Історико-філологічне товариство.

Наукова діяльність М. С. Дринова означилася створенням різноманітних курсів, у межах яких він розглядав історію середньовічної Сербії. Одним з них був загальний курс слов'янознавства²¹. Його викладання спочатку одну, а згодом дві години на тиждень²² професор продовжував до свого відрядження в Болгарію (1877–1879).

Після другого й останнього повернення з Болгарії в 1881 р., у першій половині 1880-х головним курсом М. С. Дринова стає історія слов'янських літератур²³. Загальну тенденцію до читання історичних дисциплін відбивала назва курсу 1883/1884 навчального року: «Історія літератур південних слов'ян у зв'язку з їхньою політичною історією»²⁴. З 1887/1888-го учений розпочав окреме викладання історії слов'ян: у першому півріччі він прочитав «Історію південних слов'ян», в другому півріччі — «Історію західних слов'ян». Цей предмет М. С. Дринов викладав до самої смерті в 1906 р., зберігаючи вказану семестрову тенденцію²⁵.

Курси М. С. Дринова цілком відповідали новим вимогам післяреформеної епохи, які Р. Г. Еймонтова охарактеризувала так: «Якщо раніше в лекторі цінували красномовство, уміння зробити ефект..., то тепер, навпаки, у студентській аудиторії збільшувалося скептичне ставлення до гучних, але порожніх фраз»²⁶. Ця універсальна характеристика важлива для розуміння значення дриновських лекцій — містких, але дуже стислих за обсягом, про що свідчить, зокрема, «Курс лекцій з історії слов'янських народів», рукопис якого зберігся в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ).

Сам автор на сторінках конспекту називав цей курс «Коротким нарисом найдавнішої історії слов'ян»²⁷, отже, можливо, міг читати його студентам і раніше, наприклад, викладаючи слов'янознавство. Про це свідчить і зміст преамбули конспекту. М. С. Дринов розпочав курс саме з етнографічного екскурсу про південних слов'ян і лише потім розглянув події слов'янської колонізації Балканського півострова, історію Болгарії, Хорватії, Сербії. При цьому матеріал про різні країни і народи чергується, а загалом тематичний південнослов'янський блок завершується історією словінців.

Цей курс підтверджував високий рівень загальноросійської славістики останньої третини ХІХ ст. Разом з тим він містить ряд положень, помилкових з точки зору сучасної науки. Історії Сербії в ньому приділяється відверто другорядна роль, і не лише за обсягом матеріалу. М. С. Дринов, безумовно, слушно вказував, що на слов'янських розбратах Візантія «будувала плани про поступове підпорядкування» слов'ян²⁸. В іншому місці учений відзначив одну з ключових тенденцій розвитку сербського ранньосередньовічного суспільства, пов'язуючи тривале збереження в ньому родових відносин із віддаленістю сербських земель як від франків, так і від Візантії²⁹. Проте певною мірою дискримінаційними можуть вважатися спроби автора вказати на те, що сербські племена «важко підкорялися... об'єднавчому прагненню болгар»³⁰. Таке трактування симптоматичне. Етнічний болгарин М. С. Дринов досить часто переносив свій національний патріотизм у сферу наукових досліджень, на що науковці неодноразово звертали увагу³¹. У його працях болгари, як носії об'єднавчого прогресу серед південних слов'ян, протиставлялися сербам, що створили політичне об'єднання самостійно.

У процесі остаточного об'єднання сербів професор справедливо вважав визначальною діяльність Стефана Немані³². Проте в його узагальнюючих трактуваннях є концептуальні протиріччя. Так, приміром, М. С. Дринов вважав Неманю «засновником як Сербської держави, так і сербської народності»³³, а трохи нижче категорично висловлювався, що «політичним об'єднанням цих племен покладено було початок нової південнослов'янської народності — Сербської» (так у тексті. — С. Л.)³⁴. Разом з тим у вступі до курсу він називає сербів і хорватів єдиним сербохорватським народом. При цьому подібні твердження не обмежувалися рамками окремих епох. (Слід зазначити, що цей помилковий погляд поділяв відомий представник вітчизняної історіографії М. Ф. Владимирський-Буданов³⁵.) Переконливими доказами не підкріплено у М. С. Дринова й припущення про початок колонізації слов'янами Балканського півострова ще на зламі II–III ст.³⁶

Такі самі висновки зроблено і в його магістерській дисертації «Заселення Балканського півострова слов'янами» (1873). Вона містила багато дискусійних, але дуже важливих питань. Так, приміром, відомий чеський учений П. Й. Шафарик припускав, що слов'яни споконвіку жили на Балканах. Дотримуючись протилежної думки, М. С. Дринов писав: «Початок заселення півострова слов'янами переходить далеко за межі VI-го і навіть

V-го століття, заходить усередину III-го, чи до кінця II-го»³⁷. У цьому процесі апріорі брали участь різні племена. Як у магістерській дисертації, так і в лекціях професор неодноразово використовував етноніми «сербо-хорвати» і «сербо-хорватське плем'я» як до середньовічної епохи, так і до сучасності³⁸. У той же час М. С. Дринов визнавав існування окремого сербського етносу³⁹ і вважав, що серби об'єднали під своєю владою всі сусідні слов'янські племена «в одне політичне тіло, в один народ»⁴⁰. Учений спростовував думку Костянтина Багрянородного і деяких своїх сучасників про те, що гілками «сербського племені» є боснійці, захлумяни, травуняни з конавлянами, дукляни і неречани. Водночас М. С. Дринов рішуче відкидав спроби Ф. Рачкого оголосити ці племена хорватськими⁴¹.

Втім, незважаючи на такі суперечливі міркування, загалом лекційний курс з історії слов'янських народів відповідав рівню розвитку тогочасної науки, багато його висновків стали результатом наукових досліджень вченого в харківський період діяльності.

Сербська проблематика традиційно посідала контекстне місце в дослідженнях М. С. Дринова з історії слов'яно-візантійських відносин. Уже в одній з ранніх своїх праць, опублікованих одночасно з переходом у Харківський університет, автор відзначав, що не тільки Болгарія, але й Сербія була ворожа палеологівській Візантії третьої чверті XIII ст. через її спроби зазіхати на незалежність Тирновської та Сербської церков⁴².

Більш розгорнуто й аргументовано концепції М. С. Дринова про постійний вплив Візантії на сусідні слов'янські держави були викладені в його докторській дисертації «Південні слов'яни і Візантія в X ст.» (1876). Основа джерельної бази дисертації — тридцять листів константинопольського патріарха Миколи Містика. У них, підкреслював дослідник, міститься «багатий матеріал, що проливає досить яскраве світло на тодішні відносини Болгарії з Візантією, а також іншими її сусідами»⁴³. І хоча варто визнати справедливим твердження вченого про те, що переважна більшість цих листів залишилася поза увагою його попередників, однак слушним є запитання: чи можна вважати достатньою джерельною базою для докторської дисертації з історії візантійсько-слов'янських відносин протягом усього X ст., листування, датоване його початком?!

Історію Сербії (хоч і приділив їй менше уваги, ніж Болгарії, Візантії й навіть Хорватії) М. С. Дринов намагався реконструювати на основі трьох джерел — праць Костянтина Багрянородного,

Продовжувача Феофана і Дуклянського Пресвітера. Ці праці, незважаючи на критику низки їх даних, дозволили вченому багато в чому по-новому подати історію сербсько-візантійських та сербсько-болгарських відносин. Водночас він піддав аргументованій критиці зведення імператора Костянтина Багрянородного про заселення слов'янами території майбутньої Сербії: «Усупереч сказанням Костянтина, ми не сумніваємося, що і ця країна, подібно до інших частин Балканського півострова, заселена була слов'янами не відразу, а поступово, не в один рік, а протягом кількох століть»⁴⁴. Датуючи завершення цього процесу VII ст., вчений вважав, що сербські племена зберігали племінну самостійність ще протягом двох століть. Він заперечував думку О. Ф. Гільфердінга про існування в той час великого племінного союзу під владою Сербського Великого Жупана. Ця думка ґрунтується «частково на домислах Багрянородного, частково на безпідставних міркуваннях окремих новітніх дослідників», — указував М. С. Дринов⁴⁵. Учений критикував і деякі інші ключові твердження Костянтина Багрянородного: про те, що серби ніколи не корилися Болгарському царству⁴⁶; що Великий Жупан Сербії Петро Гойникович упродовж свого правління залишався вірним союзником Візантії, ворожої болгарському царю Симеону⁴⁷; про те, що болгари після захоплення Сербії на початку X ст. перетворили на рабів увесь сербський народ і погнали його в Болгарію⁴⁸ тощо. Новий етап історії Сербії дослідник починав із середини X ст., коли серби вивищилися серед сусідніх племен «завдяки сприянню Візантії»⁴⁹. По суті, автор зображував Сербію слухняним знаряддям візантійської політики, однаково ворожої як Болгарії, так і Хорватії. «Гідним знаряддям планів Візантії стосовно Сербії» учений вважав відомого князя Чеслава⁵⁰, тому серед найважливіших причин ослаблення Сербії в другій половині X ст. називав зміну ставлення до неї Візантії⁵¹. Проте докладніший аналіз особливостей внутрішньополітичного устрою Сербської держави істотно доповнив би перелік цих причин.

У монографії М. С. Дринова чимало антивізантійських і антисербських висловлень. Такі підходи можна пояснити тодішніми протиріччями між болгарською церквою та Константинопольським патріархатом⁵². До того ж, самі візантійські автори праць, написаних як до, так і після X ст., гостро критикували багатьох ромейських імператорів і соціально-політичний лад Візантії⁵³. Що ж стосується не завжди адекватних оцінок М. С. Дриновим значення Сербії в історії Балкан і Європи, то причину цього, ймовірно, слід шукати поза сферою науки.

Апріорі Сербія у XIX ст. випереджала Болгарію в процесі відродження своєї державності. Це добре розуміли як самі жителі цих країн, так і піддані Російської імперії з числа південнослов'янських емігрантів. Хоча не варто бездоказово приписувати болгарину М. С. Дринову почуття національних ревнощів до досягнень сербів, однак те, що такі почуття можуть бути властиві не лише звичайним обивателям, але й видатному вченому, цілком можливо. Нагадаємо, що М. С. Дринов був активним учасником відновлення болгарської державності після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Відряджений російським урядом у Болгарію⁵⁴, він займав високі посади у звільненій країні: став віце-губернатором нової столиці Софії (1877–1878), керував відділом (міністерством) освіти і церковних справ (1878–1879)⁵⁵. Крім того, брав активну участь у підготовці Тирновської конституції, в основу якої, як відзначається в історіографії, був покладений Сербський статут 1869 р.⁵⁶ Щоправда, не цей Сербський статут, а розбіжності з пронимецькими силами й самим болгарським князем Олександром Баттенбергом не дозволили М. С. Дринову прийняти в 1881 р. посаду голови Державної Ради Болгарії. Відтоді він остаточно залишив історичну батьківщину, проте все життя переймався її долею, зважаючи на розвиток сусідніх держав.

Підбиваючи підсумок наукових звертань М. С. Дринова до історії середньовічної Сербії, підкреслимо їх загальні тенденції.

Вивчення сербської тематики проводилося вченим у рамках його досліджень з історії південних слов'ян у цілому. Це характерно як для його наукових, зокрема дисертаційних, робіт, так і для університетського курсу з історії слов'ян.

Найбільшу увагу М. С. Дринов приділяв зовнішньополітичним аспектам досліджуваних проблем, тому питання внутрішньополітичного розвитку Сербії мали контекстний характер, а соціальні зміни майже не розглядалися.

Звертання дослідника до середньовічної сербської історії, як правило, обмежувалися епохою раннього середньовіччя, переважно X ст., коли Сербська держава була завойована Болгарією і відновлена Чеславом Клонімировичем.

В українських землях Російської імперії вивчення М. С. Дриновим історії Сербії необхідно розглядати в порівнянні з діяльністю в цьому напрямку його попередників і сучасників. Незважаючи на окремі спірні і навіть помилкові положення (про етнічну ідентичність сербів і хорватів, про час заселення слов'янами Балканського півострова тощо) і пов'язане з об'єктивними джерельними труднощами обмежене використання

наратив з історії Сербії, праці Марина Стоянова Дринова є незаперечним внеском у вітчизняну сербістику. Сербська тематика обох дисертацій — і магістерської (московський період), і докторської (харківський період) — явище унікальне для загальноросійської науки, принаймні до 1880-х років. Традиції, закладені М. С. Дриновим у Харківському, а з 1880-х років Т. Д. Флоринським — у Київському університетах свідчили про зростаючий науковий і суспільний інтерес в Україні до середньовічної Сербії, розуміння її історичного значення не тільки в минулому, але й у сьогоденні та майбутньому.

Примітки:

- 1 Февр Л. Бои за историю [пер. А. А. Бобовича и др.]. — М., 1991. — С. 36.
- 2 Горина Л. В. Марин Дринов — историк и общественный деятель. — М., 1986. — С. 130, 167.
- 3 Попруженко М. Г. М. С. Дринов // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. — 1909. — Т. 18. — С. 27–36; Ильчук И. С. Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете // Краткие сообщения Института славяноведения. — 1957. — Вып. 21. — С. 23–26; Никитин С. А. М. С. Дринов как историк // Краткие сообщения Института славяноведения. — 1957. — Вып. 21. — С. 3–11; Мітрянєв А. І., Сурков О. М. До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славіста // Вісник Харківського університету. — 1978. — № 167. — С. 67–73; Горина Л. В. Лекции по истории зарубежных славянских народов М. Дринова в Харьковском университете (1873–1906) // Советское славяноведение. — 1983. — № 6. — С. 58–66; Лиман С. И. История Второго Болгарского царства в трудах исследователей Украины (1835–1885) // Дриновський збірник. — Харків-Софія, 2007. — Т. 1. — С. 101–102; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) // Дриновський збірник. — Харків-Софія, 2008. — С. 55–58.
- 4 Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 146–149; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. — М., 1988. — С. 220–221; 247–248; Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.). — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 196–202; 210–211; 215–217.
- 5 Горина Л. В. Марин Дринов... С. 164, 166; Лиман С. І. Історія середньовічної Сербії в дослідженнях учених українських земель Російської імперії в 1804 — першій половині 1880-х рр. //

- Вісник Харківської державної академії культури. — Х., 2007. — Вип. 21. — С. 38–39; Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.). — Х., 2009. — С. 389–390.
- ⁶ Лиман С. И. Идеи в латах... С. 12–13.
 - ⁷ Паулович К. П. Конспект, или краткое обозрение дипломатики вообще. — Х., 1829. — С. 42.
 - ⁸ Иванишев Н. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой // Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением университета Св. Владимира. — К., 1876. — С. 45.
 - ⁹ Флоринский Т. Д. Памятники законодательной деятельности Стефана Душана, царя сербов и греков. — К., 1888.
 - ¹⁰ Мурзакевич Н. Сербские исторические памятники // ЖМНП. — 1839. — Ч. 23. — С. 37–38.
 - ¹¹ Мурзакевич Н. О славяно-сербском сборнике, напечатанном в Венеции Божидаром в 1538 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1842. — Ч. 34. — С. 50, 66.
 - ¹² Мурзакевич Н. Договорная грамота Сербского краля Стефана Уроша 1254 г. с Дубровником (Рагузою) // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 335–336.
 - ¹³ Лавровский П. А. Житие царя Лазара // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1860. — Кн. 2. — № 4–6. — Отд. 3. — С. II.
 - ¹⁴ Гильфердинг А. Собрание сочинений. — СПб., 1868. — Т. 1. — История сербов и болгар. Кирилл и Мефодий. Обзор чешской истории.
 - ¹⁵ Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь... С. 146; Горина Л. В. Марин Дринов — историк и общественный деятель... С. 14, 17–18.
 - ¹⁶ Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами. — М., 1873.
 - ¹⁷ Извлечение из отчёта о состоянии имп. Харьковского университета за 1873 г. // Записки Харьковского университета. — 1874. — Т. 1. — С. 3, 8.
 - ¹⁸ Краткий отчёт о состоянии и деятельности имп. Харьковского университета, читанный в торжественном собрании университета 17 января 1877 г. проф. Л. Владимировым // Записки Харьковского университета. — 1877. — Т. 1. — С. 13.
 - ¹⁹ Протоколы заседания Совета [Харьковского] университета 30 апреля, 12 мая, 31 мая 1876 г. // Записки Харьковского университета. — 1876. — Т. 3. — С. 43
 - ²⁰ Протоколы заседания Совета [Харьковского] университета 9 декабря, 20 декабря 1876 г., 10 января 1877 г. // Записки Харьковского университета. — 1877. — Т. 1. — С. 9.

- 21 *Обозрения преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1873–74 уч. г.* — Харьков, 1873. — С. 4.
- 22 *Обозрения преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1876–77 уч. г.* — Харьков, 1876. — С. 4; *Обозрения преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1877–78 уч. г.* — Харьков, 1877. — С. 4.
- 23 *Обозрения преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1881–82 ак. г.* — Харьков, 1881. — С. 4.
- 24 *Обозрения преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1883–84 ак. г.* — Харьков, 1883. — С. 4.
- 25 Лиман С. І. *Медієвістика в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. (1880–1917 рр.)*. — Дис. канд. іст. наук. — Харків, 1993. — С. 238.
- 26 Эймонтова Р. Г. *Русские университеты на грани двух эпох.* — М., 1985. — С. 132.
- 27 Дринов М. С. *Курс лекций по истории славянских народов.* — Центральный государственный исторический архив Украины. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Ед. хр. 36. — Л. 41
- 28 Там само. — Л. 7.
- 29 Там само. — Л. 27.
- 30 Там само. — л. 27 (зв.).
- 31 Горина Л. В. *Марин Дринов — историк и общественный деятель...* С. 177
- 32 Дринов М. С. *Курс лекций по истории славянских народов...* Л. 28 (зв.).
- 33 Там само.
- 34 Там само. — Л. 29 (зв.).
- 35 Владимирский-Буданов М. Ф. *Отчёт о годичной командировке 1880–1881 гг. (О состоянии науки истории права Хорватии и Чехии)* // *Университетские известия.* — 1881. — № 12. — С. 54.
- 36 Дринов М. С. *Курс лекций по истории славянских народов...* Л. 6.
- 37 Дринов М. С. *Заселение Балканского полуострова славянами.* — М., 1873. — С. 145.
- 38 Там само. — С. 1, 37, 124, 130.
- 39 Там само. — С. 125.
- 40 Там само. — С. 157.
- 41 Там само. — С. 160.
- 42 Дринов М. *Въпрос за Българската и Сърбската църкви пред сждилиштето на Лионский събор в 1274* // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество.* — Браила, 1873. — С. 29–30.
- 43 Дринов М. С. *Южные славяне и Византия в X веке.* — М., 1876. — С. 1.

- 44 Там само. — С. 35.
- 45 Там само. — С. 39
- 46 Там само. — С. 47.
- 47 Там само. — С. 48.
- 48 Там само. — С. 136.
- 49 Там само. — С. 135.
- 50 Там само. — С. 137.
- 51 Там само. — С. 146; ср.: Лиман С. И. Идеи в латах... С. 390.
- 52 Певницкий В. Западный взгляд на болгарский вопрос // Труды Киевской духовной академии. — 1861. — Т. 2. — С. 272.
- 53 Никифор Вриенний. Исторические записки (976–1087) [пер. с греч. при С.-Петербургской Духовной акад., под ред. проф. В. Н. Карпова]. — СПб., 1858. — IV, 1, с. 122; Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина [пер. с греч., под ред. проф. Н. В. Чельцова]. — СПб., 1862. — Т. 2. — II, 4, с. 66; Прокопий Кесарийский. Тайная история // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история [пер., ст., коммент. А. А. Чекаловой]. — М., 1993. — IX, 14–20, с. 346, XVIII, 1, с. 376; Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей [пер., ст. и коммент. Я. Н. Любарского]. — СПб., 1992. — I, 14., с. 15.
- 54 Отчёт о состоянии и деятельности имп. Харьковского университета за 1877 г. // Записки Харьковского университета. — 1878. — Т. 1 (1879). — С. 24.
- 55 Горина Л. В. Марин Дринов — историк и общественный деятель... С. 84–85.
- 56 Там само. — С. 91–92.